

УДК 94(477.41)"10/11"

Олена Колибенко, Олександр Колибенко

FEMINARUM ITINERANTUR: ПРОСТОРОВІ АСПЕКТИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ПРЕДСТАВНИЦЬ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЕЛІТИ XI – ПОЧАТКУ XII СТОЛІТЬ

Olena Kolybenko. Oleksandr Kolybenko

FEMINARUM ITINERANTUR: SPATIAL ASPECTS OF LIFE ACTIVITIES OF EUROPEAN ELITE REPRESENTATIVES OF THE XI –THE BEGINNING OF XII CENTURIES

У статті проаналізовано свідчення руських та західноєвропейських джерел, які висвітлюють долю однієї з доньок переяславського князя Всеволода Ярославича – Євпраксії Всеволодівни. Життєвий шлях цієї князівни був сповнений надзвичайно складними випробуваннями на міцність її характеру, сили волі та духу. Драматична історія досить короткого (близько 15-ти років), але наповненого подіями, періоду перебування Євпраксії Всеволодівни (Praxedis) в Західній Європі, яскраво описана в низці західноєвропейських джерел, дуже різко контрастує з майже повною відсутністю свідчень про особисте життя навіть найвідоміших руських княгинь. Це дозволяє на основі аналізу інформації з наявних джерел скласти достатньо точну її біограму, простеживши всі ключові моменти її короткого (близько 38-ми років) життя. Простежено зв'язок Євпраксії Всеволодівни з Переяславем Руським.

Ключові слова: Євпраксія Всеволодівна, Адельхайда, Переяславль, Всеволод Ярославич, Володимир Мономах, імператор Генріх IV, папа Урбан II, П'яченца, церковний собор, Перший хрестовий похід.

The article analyzes Rus' and Western European sources that cover the life of one of the daughters of Pereiaslav Prince Vsevolod Yaroslavych – Eupraxia Vsevolodivna. She had difficult tests of his character strength, willpower and spirit. The dramatic short story (no more than ten years), filled with life events of Eupraxia Vsevolodivna (Praxedis) in Western Europe was vividly described in a number of Western European sources. It contrasts very sharply with the almost complete lack of information about the personal life of even the most famous Rus' princesses. It allows, based on the analysis of information from available sources, to compile a fairly accurate her biogram and traces all the key points of her short (about 38 years) life. The connection between Eupraxia Vsevolodivna and Rus' Pereiaslavl is traced.

Keywords: Eupraxia Vsevolodivna, Adelaide, Pereiaslavl, Vsevolod Yaroslavych, Volodymyr Monomakh, Holy Roman Emperor Henry IV, Pope Urban II, Piacenza, church cathedral, First Crusade.

Традиційно вважається, що жінки епохи Середньовіччя були значно менш мобільними, ніж чоловіки. Однак, це твердження не стосується представниць вищих станів середньовічного суспільства. Основною проблемою є мала кількість інформації у літописах про жінок взагалі, зокрама й про жінок із княжого середовища. У тих рідкісних випадках, коли необхідна інформація є в західноєвропейських джерелах, вона зовсім змінює наші уявлення про мандрівки жінок по території Європи. Як зазначала А. Л. Ястребицька, «Люди середньовіччя, казалось бы, прежде всего домоседы. Stabilitas loci (постоянство в про-

странстве) – монашеский идеал, распространившийся далеко за пределы монашеской этики. Бродяги и кочевники воспринимались как антисоциальный элемент. Человек должен был жить там, где он произошел на свет. А на самом деле средневековье было и «подвижным» и «неподвижным». Наемники и купцы, ремесленники и пилигримы, монахи, крестьяне, уходящие из-за голода или бегущие от безжалостного сеньора, – все это множество людей постоянно нарушало stabilitas loci и преодолевало пространство и вместе с этим свой страх перед пространством. (...) Единый язык средневекового богослужения и

средневековой науки – латынь – облегчал перемещение богословов и священнослужителей, так же как единство обычаев господствующего класса способствовало передвижению рыцарей от одного феодального двора к другому. (...) Путешествовали медленно – и не только потому, что средневековье не слишком «берегло» время, но и потому, что транспортные средства были плохи» [27, с. 19].

Серед невеликої кількості жінок, згаданих у давньоруських літописах, увагу дослідників уже давно привертала Євпраксія Всеволодівна – донька першого переяславського князя Всеволода Ярославича від другого шлюбу, єдинокровна сестра Володимира Мономаха. І хоч її лише двічі згадано в літописі (у зв'язку з постригом у черниці та смертю), все ж вона залишила яскравий слід в історії Західної Європи, добре відображений в анналах та хроніках.

Названій історичній особі присвячено не так багато праць науковців ХХ–ХХІ ст., як вона того заслуговує. Найвідомішими з них є роботи С. П. Розанова (1929), В. Т. Пашуто (1968), Н. Д. Полонської-Василенко (1969), І. Назарка (1975), Н. Л. Пушкарської (1989), О. В. Назаренка (2001), Д. Г. Хрустальова (2002), Л. В. Войтовича (2006) та переклад російською мовою (2010) праці Х. Рюсса, опублікованої німецькою мовою в 2006 р. Останньою відомою нам роботою, присвяченою темі Євпраксії Всеволодівни, є стаття чернігівських науковиць М. Кеди та І. Чугасвої, що вийшла друком 2020 р.

Ще М. М. Карамзін, даючи характеристику діяльності Всеволода Ярославича, вказував на його доньок: «Всеволод оставил супругу второго брака, мачиху Владимира, и трех дочерей, Янку или Анну, Евпраксию и Екатерину; первые две отказались от света и заключились в монастыре. Мы знаем, что Император Генрик IV в 1089 году женился на Российской Княжне, Агнесе или Адельгейде, вдове Маркграфа Штаденского, которая после умерла игуменьей; она могла быть дочерью Всеволода. В то же время другая Россиянка, именем Евпраксия, была за сыном Болеслава, отправленным в цветущей юности» [8, с. 64].

М. С. Грушевський, аналізуючи зв'язки Русі з Німеччиною у середині – другій половині ХІ ст., згадував «тут лише про нещасливу доньку Всеволода Евпраксию. Вона вийшла заміж за маркграфа саксонського, а коли повдовіла, оженився з нею, 1089 р., імператор Генрих IV; але вони жили зле, німецькі хроністи оповідають

страхи, як Генрих зневажав жінку, й вона нарешті (1094 р.) втікла від нього до маркгр. Матильди тосканської, а за її посередництвом удалася до папи. Одразу її з чоловіком розсуджувано потім на синоді в Констанції, потім в П'яченці (1095 р.); Генриха осуджено за його супружні неправди й виклято, а Евпраксія по тім вернула ся на Русь. Пізніше (1106 р.) вона постригла ся в Києві й незабаром померла (в 1109 р.). Шлюб сей зрештою, незалежно навіть від свого нещасливого характеру, не міг мати для Руси особливого політичного значіння уже тому, що Генрих і Німеччина тоді були заняті своїми домашніми справами» [3, с. 79].

Найбільш повна стисла біографічна характеристика Євпраксії Всеволодівни належить Л. В. Войтовичу: «Народилася бл. 1071 р. Померла 9.07.1109 р. і була похована у Києво-Печерському монастирі біля південних воріт.

У 1083 р. була заручена з Генріхом фон Штаде (* бл. 1055 † 28.06.1087), сином маркграфа Південної Саксонії. Її відправили в Саксонію з пишним посольством, у якому були навіть погоничі з верблюдами, навантаженими дорогими тканинами та іншими предметами розкоші. До 1086 р. виховувалася у монастирі у Кведлінбурзі, де абатисою була Адельгейда, сестра кайзера Генріха IV. Шлюб був коротким. Маркграф Генріх Довгий помер у 1087 р.

Вдова знову повернулася у монастир, де її невдовзі побачив імператор Генріх IV (* 11.11.1050 † 7.08.1106). У 1088 р. він заручився з нею, а в 1089 р. взяв шлюб у Кельні. При коронації Євпраксія отримала ім'я Адельгейди на честь абатиси – сестри кайзера. Спочатку вона супроводжувала чоловіка в Бамберг та в італійському поході 1090–1092 рр. Противники звинувачували Генріха IV у належності до секти миколаїтів з їх таємними оргіями. Принаймні оргії кайзер любив справді, примушуючи брати в них участь молоді дружини. Для вихованої у монастирі Євпраксії це була трагедія. Її проблеми вміло використали політичні противники Генріха IV. Герцог Баварії Вельф II та його дружина тосконська маркграфиня Матильда допомогли імператриці втекти з Верони. У березні 1094 р. на соборі в Констанції була обговорена її грамота із скаргою на мужа. Папа Урбан II вмовив імператрицю виступити ще на соборі в П'яченці (березень 1095 р.) в присутності 4 тис. кліриків та 30 тис. мирян. Кайзера в черговий раз осудили, а його дружину навіть звільнили від епитимії.

Однак у 1097 р. Генріх IV помирився з Вельфами. Адельгейда стала непотрібною. Вона повернулася на Русь і 6.12.1106 р. стала черницею у переяславському монастирі» [2, с. 457].

Так стисло виглядає життєвий шлях Євпраксії Всеволодівни у висвітленні сучасної вітчизняної історіографії. Однак, метою цієї розвідки є спроба визначення окремих просторових аспектів її життя, що, на нашу думку, дозволить встановити певні факти її біографії, невідомі з письмових джерел. Інформація з писемних джерел дозволяє більш-менш точно визначити ці аспекти, зафіксувавши її пересування Європою від моменту виїзду з Києва приблизно 1083 р. й до моменту повернення до нього 1098 р.

Хоч ніякої інформації про народження та перші 11–12 років життя Євпраксії джерела не містять, все ж слід погодитися з точкою зору більшості дослідників, яку можна охарактеризувати словами М. Ф. Котляра: «Отже, з певною обережністю приймаємо 1071 р. як найбільш імовірну дату народження героїні цього нарису» [14, с. 75]. Від себе зазначимо, що її батько Всеволод Ярославич у цей час був князем переяславським, отже місцем народження Євпраксії було саме це місто, а точніше – княжий двір Переяслава. Саме тут, на княжому дворі переяславського дитинця та на замському Красному дворі (на території сучасного Музею просто неба НІЕЗ «Переяслав»), вона провела перші кілька років свого життя.

Після раптової смерті Святослава Ярославича, яка сталася 27 грудня 1076 р., великим київським князем став його молодший брат Всеволод Ярославич. Разом з ним до Києва переїхала і його сім'я, зокрема й донька Євпраксія. Коли старший у роді Ізяслав Ярославич 1077 р. повернувся до Києва, то Всеволод віддав йому Київ у обмін на Чернігів. Тому наступний період – 1077–1078 рр. – Євпраксія провела з батьками в Чернігові, звідки Всеволода в кінці літа 1078 р. витурили князі-ізгої Борис В'ячеславич та Олег Святославич. Його сім'я повернулася до Переяслава.

3 жовтня 1078 р. відбулася битва на Нежатиній ниві, у результаті якої Всеволод Ярославич несподівано став великим київським князем, оскільки його старший брат і союзник Ізяслав Ярославич у цій битві був підступно убитий. Після цієї перемоги Всеволод Ярославич повернувся до Переяслава й, забравши свою родину, вирушив до Києва, престол якого він зайняв як старший у роді згідно із заповітом Ярослава

Володимировича. Разом з ним до Києва, на княжий Ярославів двір, повернулася Євпраксія, яка проживала там наступні 5 років, аж до того моменту, коли близько 1083 р. була заручена з Генріхом (Довгим) фон Штаде.

У 1085 р. відбулося багато різних відомих в історії подій – наприклад смерть папи римського Григорія VII – майбутнього святого. У цей рік молодлу (приблизно 13–14-річну) Євпраксію Всеволодівну видали заміж за маркграфа Саксонської північної марки Генріха Довгого Штаденського. Як свідчить вже згадувана «Хроніка Розенфельдського монастиря», вона прибула в цю країну з великою пишнотою, з верблюдами, навантаженими дорожнім одягом та каміннями, а також численними багатствами [5, с. 367–368].

Ця вказівка названої хроніки дала підстави Х. Рюосу для підтвердження висновку про походження матері Євпраксії: «То, что этот экзотический и непривычный для земель Северной и Северо-Восточной Германии караван вызвал неподдельный интерес очевидцев, не в последнюю очередь объясняется использованием в качестве вьючных животных верблюдов. Они не были традиционной частью древнерусских свадебных ритуалов, зато вполне могли указывать на происхождение их хозяйки из района азиатских степей. По крайней мере, ни одного другого случая, когда в рассказах о свите какой-либо из древнерусских княжон прибывших на Запад упоминаются верблюды неизвестно. Зато почти всегда они появляются при описании восточных посольств. Следовательно, можно предположить, что мать Евпраксии, княгиня Анна, принимала активное участие в подготовке дальнего путешествия дочери и выбором способа перевозки приданого и блестящей свиты дала нам еще один намек на свое – все еще не точно установленное – половецкое происхождение» [24, с. 61].

Євпраксія прибула до Саксонії з Києва. Як уже зазначалося, деякий час перед весіллям вона перебувала в Кведлінбурзькому монастирі під наглядом його абатиси й сестри імператора Генріха IV Адельгейди. Оскільки найкоротший шлях до Саксонії через ворожу на той час Польщу був для неї закритий, то найбільш оптимальним для її каравану з верблюдами був маршрут Київ – Луцьк – Перемишль – Прага – Дрезден – Ляйпціг – Зальцведель (резиденція Штаденів) – Кведлінбург – знову Зальцведель. Це досить значний за протяжністю маршрут – приблизно 2700 км.

Так склалося, що перший шлюб Євпраксії тривав недовго – вже 27 червня 1087 р. її чоловік помер у віці близько 22-ох років (у Л. В. Войтовича помилково вказано 1055 р. н. замість 1065). Дітей у цьому шлюбі не було. Альберт Штаденський у своїх «Анналах» повідомляє, що «Генрих Высокий умер без наследников, имея жену из Руси (Rusia)» [6, с. 342].

Х. Рюсс про це пише: «Ограничимся простой констатацией факта: в случае Евпраксии, в первый и последний раз в истории двух государств, киевская княжна стала графиней и маркграфиней Священной Римской Империи. На фоне тщетных усилий, предпринятых в этом направлении его отцом Ярославом Мудрым, этот союз уже и сам по себе мог рассматриваться Всеволодом как значительное достижение. При этом конечно же, никто тогда и не предполагал, что в скором времени он откроет юной княжне двери к императорской короне. Брак Евпраксии не продлился и года, уже 27 июня 1087 г. Генрих Длинный скончался» [24, с. 73].

У середині XII ст. (близько 1150 р.) анонімний автор великої середньовічної компілятивної хроніки, яка має умовну назву «Саксонський аналіст», створеної, на думку сучасних дослідників, у монастирі Нінбург на р. Солава в історичній області Ангальт (сучасна Німеччина), зробив запис під 1082 р., у якому повідомив: «В лето Г[осподне] 1082-е. (...) Итак, после смерти Удона (Udo) Старшего ему наследовал сын его маркграф Генрих (Heinricus). Женой его была Евпраксия (Euprassia), дочь короля Руси (Ruscia), которую на нашем языке звали Адельхайдой (Adelheid); на ней впоследствии женился император Генрих» [6, с. 232–233].

Отже, назад до Києва, до свого батька, великого київського князя Всеволода Ярославича, Євпраксія після смерті чоловіка не повернулася, а залишилася у Німеччині, вкотре повернувшись до вже добре знайомого їй Кведлінбурзького монастиря.

Саме в цьому монастирі її побачив імператор Генріх IV. Абатисою Кведлінбурзького монастиря була його сестра Адельхайда, яка навчала Євпраксію. Очевидно, родичі покійного чоловіка Євпраксії планували для неї друге одруження – питання полягало лише в наявності відповідної кандидатури та згоді її батька. Й така кандидатура невдовзі з'явилася – 23 грудня 1087 р. померла перша дружина імператора Генріха IV Берта Савойська й він став вдівцем. Як зазначає

О. В. Назаренко, «...женитьба Генриха IV на вдове саксонского маркграфа вовсе не была следствием необузданной страстности его природы, как нередко полагают не умея найти в нем какого-либо политического смысла (...), а явилась сугубо политическим шагом – продолжением союза с Русью, оформившегося в 1085/6 г. Евпраксия оставалась в Германии, пока император во второй половине 1087 г. вел переговоры с киевским князем, обсуждая подходящую кандидатуру для нового политического брака с дочерью киевского князя; со смертью Берты вопрос разрешился сам собой, и уже в первой половине следующего 1088 г. Всеволодовна была помолвлена с Генрихом IV» [17, с. 553].

Перебуваючи в Кведлінбурзькому монастирі, Євпраксія потрапила в самий вир боротьби саксонських прихильників папістів проти її майбутнього чоловіка – у кінці літа 1088 р. вона потрапила в осаду разом із сестрою Генріха IV Адельхайдой: «Но из полемического трактата 1091–1093 гг. анонимного херсфельдского автора, последовательного защитника права императора на инвеституру – «Книги о сохранении церковного единства» (*Liber de unitate ecclesiae conservanda*), узнаем и некоторые подробности. «Коронация (*ordinatio*) королевы Адельхайд» произошла, согласно этому источнику, в Кельне, руками архиепископа магдебургского Хартвига после Рождества 1088 г., но обручена она была раньше, так как уже в конце лета пребывала в качестве «нареченной» (*sponsa*) Генриха IV в Кведлинбургском монастыре (к юго-западу от Магдебурга), под опекой аббатисы Адельхайд, сестры императора (о чем херсфельдский аноним упоминает походя, в связи с рассказом об осаде Кведлинбурга противниками императора)» [5, с. 364].

Одруження імператора Генріха IV на Євпраксії згадується у багатьох німецьких джерелах. Так, «Аугсбурзькі аннали» лаконічно повідомляють: «1089 г. Император взял себе в жены Пракседу, дочь русского короля» [19, с. 201].

Не надто багатослівною є й «Хроніка Фрутольфа»: «В лето Господне 1089-е. (...) В Кельне император отпраздновал свадьбу, взяв в жены вдову маркграфа Удона (Uto), дочь короля Руси (Rusci)» [6, с. 159]. Тут автор помилився, назвавши Євпраксію вдовою Удона – насправді вона була вдовою його сина Генріха.

Привертає увагу, що весілля імператора відбулося у Кельні, хоча власного єпископа на

той час там не було. Це дало підстави опонентам Генріха IV не визнавати його шлюб. З цього приводу С. П. Розанов відзначав: «Но главное, Генрих пожелал, чтобы торжественная ординация его новой супруги была совершена именно архиеп. Гартвигом, этим новым его «другом», недавно перешедшим на его сторону из враждебной партии. Враги Генриха воспользовались этим и распространяли мнение, что так как Гартвиг находился под отлучением синода, то ординация новой императрицы незаконна. 14 августа Генрих издал манифест о своем вступлении в брак и о молитве за новую императрицу Адельгейду» [23, с. 627].

Німецький дослідник Х. Рюсс заперечує названу С. П. Розановим дату шлюбу: «Свадьба молодой киевлянки Евпраксии и 39-летнего императора Генриха IV состоялась летом 1089 г. в Кельне. Предшествовала ей церемония коронации будущей императрицы. Следует отметить, что блестящее бракосочетание проводил ни кто иной, как магдебургский архиепископ Хартвиг, а местом для него была избрана церковь бенедиктинского монастыря Св. Пантелеимона. Факты эти имели глубоко символическое значение. Во-первых, Хартвиг до недавнего времени принадлежал к числу наиболее яростных саксонских противников императора, и после перемены лагеря пользовался особым благорасположением Генриха. Во-вторых же, монастырь Св. Пантелеимона имел особые связи с восточно-христианской Церковью (к которой по рождению принадлежала и Евпраксия): не только из-за имени своего небесного патрона, великомученика Пантелеимона, но и потому, что именно там находилась могила императрицы Феофано, супруги Оттона II и племянницы византийского императора Иоанна I Цимисхия» [24, с. 54–55].

Розвиваючи далі цю думку, Х. Рюсс прийшов до такого висновку: «Таким образом, ясно, что вся уже упоминавшаяся выше символика церемонии венчания, связанная с именем особо почитаемого православной церковью св. Пантелеимона и местом захоронения Феофано, византийской принцессы, ставшей некогда германской императрицей, были, в определенном смысле, той ценой, которую Генриху пришлось заплатить, чтобы добиться согласия Всеволода на брак с его дочерью» [24, с. 77].

Висновок цей, на нашу думку, загалом правильний, але не доведений до свого логічного завершення. З нього випливає, що вибір місця

одруження для Євпраксії на користь кельнського собору Св. Пантелеймона в однойменному монастирі було зроблено в Києві Всеволодом Ярославичем. Але чому Всеволод Ярославич міг наполягати саме на цьому місці для проведення церемонії шлюбу та коронації, яка йому передувала й традиційно проводилася у Майнці незабаром після заручин та незадовго до весілля? Адже насправді, на той момент часу Св. Пантелеймон зовсім не був, як стверджує Х. Рюсс, «особо почитаемым православной церковью», інакше б на території Русі уже проживала б значна кількість князів з таким хрестильним іменем. Однак, за увесь домонгольський період історії Русі ми знаємо лише одного князя, якому при хрещенні було надане це ім'я – сина Мстислава Володимировича та Гіди Гарольдівни Ізяслава Мстиславича. І надане воно було приблизно через 8–9 років після весілля Євпраксії [11, с. 44]. Саме з того часу й почав поширюватися на Русі культ Св. Пантелеймона.

Що стосується могили імператриці Феофано – племінниці візантійського імператора вірменського походження Іоанна Цимісхія, то цей аргумент також міг би мати силу, якби Євпраксія була донькою Всеволода від першого шлюбу з Марією (Скліриною), грекинею (насправді – напіввірменкою). Однак, половецьке (по матері) походження Євпраксії, яке визнає й аргументує сам Х. Рюсс, наряд чи передбачало значний пієтет зовсім молодій дівчині перед абсолютно невідомою їй історією життя племінниці узурпатора візантійського імператорського престолу Іоанна Цимісхія.

На нашу думку, місце для шлюбу Євпраксії порадила Всеволоду його невістка, дружина його старшого сина Володимира Мономаха Гіда Гарольдівна, про особливі зв'язки якої саме з цим монастирем свідчить таке джерело як «Чудо св. Пантелеймона про руського короля Гарольда». У цьому добре відомому сучасним дослідникам джерелі вказано про те, що Гіда Вессекська, ще до свого приїзду на Русь і одруження з Володимиром Мономахом, робила, очевидно, щедрі пожертви цьому монастиреві. О. В. Назаренко вважає: «Вероятно, эти связи Гиды с известной кельнской обителью возникли еще до ее брака с Владимиром Мономахом или даже еще раньше, когда семейство погибшего в 1066 г. короля Харальда Годвинсона, вынужденное покинуть завоеванную нормандцами Англию, до своего переезда в Данию к королю

Свену Эстридсену некоторое время жило во Фландрии, которая, надо заметить, относилась к диоцезу кельнских архиепископов» [17, с. 598–599].

Отже, незважаючи на загрозу визнання шлюбу недійсним та низку інших проблем, на які себе наразив Генріх IV, він все одно провів коронацію та шлюбну церемонію у неблизькому від Кведлінбурга Кельні, у соборі Св. Пантелеймона, оскільки таку вимогу, вірогідно, було поставлено батьком нареченої з подачі Гіди.

З німецьких джерел відомо, що одразу після одруження Євпраксія супроводжувала Генріха IV, який 14 серпня 1089 р. прибув до м. Бамберг. Схоже, що імператор примусив молоду імператрицю постійно супроводжувати його під час пересувань землями Священної Римської імперії. Отже, за період після смерті першого чоловіка та виїзду Євпраксії з Зальцведеля до Кведлінбурзького монастиря й до її приїзду в Бамберг вона подолала відстань у приблизно 920 км.

С. П. Розанов підкреслював, що про внутрішнє життя Євпраксії та Генріха в ці роки немає жодного натяку. Між тим саме в цей час, з 1090 по 1093 рр., за кулісами двору і покоїв Генріха IV й розігралася та його сімейна трагедія, лише кінець та наслідки якої стали предметом гласності й потрапили на сторінки історії [23, с. 628].

Але вже подальша її доля, після 1093 р., стала предметом обговорення усієї тодішньої імперії, явно ставши відомою й далеко за її межами, тобто, на Русі. І німецькі джерела, особливо, пропагандистської орієнтації, не шкодували епітетів, яскраво описуючи усі перипетії внутрішнього життя імператорської родини. Наприклад, «Аугсбурзькі аннали» повідомляють лише, що: «1094 г. Достойное сожаления унижение империи. Императора обвиняют в различных преступлениях, императрица, оставив супруга, переходит к врагам» [19, с. 202].

В «Анналах монастиря Св. Дісібода» («Дісібоденберзьких анналах») під 1093 р. записано: «Конрад, сын императора Генриха, восстал против своего отца по следующей причине. Король Генрих возненавидел королеву Адельхайду, свою жену, да так, что ненависть была еще сильнее, чем страсть, с какою он ее прежде любил. Он подверг ее заключению, и с его позволения многие совершали над ней насилия. Как говорят, он

впал в такое безумие, что даже упомянутого своего сына убеждал войти к ней. (...) Королева же после множества неслыханных оскорблений, нанесенных ей без вины, каким-то образом по милости Божией освободившись бегством из заключения, в котором находилась, прибыла к могущественнейшей в то время госпоже по имени Матильда» [6, с. 208–209].

Безумовно, що до моменту своєї втечі Євпраксія мусила весь час перебувати поруч з Генріхом – лише так він міг постійно контролювати її та здійснювати описані вище безчинства над нею. Залишалась вона при ньому й тоді, коли він у березні 1090 р. вирушив до Італії, щоб особисто очолити боротьбу проти прихильників папи Урбана II – у першу чергу проти Матильди Тосканської та її чоловіка Вельфа V. Відомо, що 10 квітня 1090 р. Генріх IV був уже у Вероні, а 6 січня 1091 р. разом зі всім своїм двором він уже був у Падуї [23, с. 629, 24, с. 84].

Водночас С. П. Розанов вважав, що з Німеччини Євпраксія була перевезена прямо у Верону, яка стала для неї місцем її трирічного ув'язнення. Саме тут, подалі від сторонніх очей, при її повній безпорадності, вірогідніше за все й відбувалися усі ті безчинства, глум та жорстокі знущання над нею, про які вона потім розповіла публічно. Схоже, що далі Євпраксія увесь час, аж до своєї втечі до Матильди, перебувала під домашнім арештом у Вероні. На думку Д. Г. Хрустальова, у 1093 р. «...императрица оказалась практически заточенной в замке Вероны. В том же году Генриха настигает самый страшный из ударов, от которого он так и не оправился, – в стан его противников переходит сын и наследник Конрад, которого Урбан II короновал в Милане как короля Италии. У Евпраксии, судя по всему, сложились очень теплые отношения с Конрадом, бывшим лишь на несколько лет ее старше. Именно он и рассказывает Матильде, Вельфам и папе Урбану о злочинениях молодой императрицы. «Итальянская партия» решает воспользоваться ситуацией. К Евпраксии едут гонцы с убеждениями от имени нового итальянского короля. Некоторое время проходит в переговорах, но к концу 1093 г. Евпраксия решается. У стен Вероны беглянку встречает отряд во главе с ее сверстником Вельфом V и успешно доставляет в Каноссу к гостеприимной Матильде Тосканской» [26, с. 267–268].

Про цей же самий найважчий період у житті Євпраксії Х. Рюсс висловлюється таким чином: «Весь 1093 г. несчастья одно за другим сыпались на Евпраксию, как бы подготавливая скорую катастрофу. Бегство пасынка (почти ее ровесника) лишило императрицу единственного близкого человека при дворе и усугубило и без того ошутимое одиночество чужестранки. Все усиливались недоверие и «ненависть» со стороны супруга, который после «предательства» Конрада пребывал в самом скверном расположении духа и обдумывал планы самоубийства. Если она на самом деле была матерью умершего в 1092 г. ребенка, несомненно, что и это прискорбное событие, потеря сына, оказало на нее сильнейшее воздействие. (...) К тому же из Киева прибывали печальные вести: 13 апреля 1093 г. умер князь Всеволод. Тогда же русские князья во главе с новым киевским князем Святополком потерпели сокрушительное поражение от половцев. На обратном пути из Степи при переправе через реку Стугну утонул брат Евпраксии Ростислав. Ясно, что череда таких несчастий оказала бы серьезное влияние и на психическое состояние куда более сильной личности» [24, с. 88–89].

На жаль, джерела нічого не повідомляють нам про пересування Євпраксії німецькими землями в кінці 1089 р. – на початку 1090 р., хоча зрозуміло, що вона явно не сиділа на місці, а постійно перебувала при Генріху IV. Подальший же їх найбільш вірогідний маршрут: Бамберг – Нюрнберг – Регенсбург – Мюнхен – Інсбрук – Верона – Падуя. З Падуї Генріх IV, очевидно, відіслав Євпраксію знову до Верони, сподіваючись перемогти своїх супротивників і тріумфально увійти до Рима. З Верони ж Євпраксія втекла до Каносси. Отже, загальна довжина цього маршруту, який здійснила Євпраксія від німецького Бамберга до італійської Каносси дорівнює приблизно 1025 км.

У Каноссі Матильда та Вельф переконали Євпраксію подати на запланований на початок квітня 1094 р. церковний собор у Констанці скаргу на свого чоловіка. Собор визнав Генріха IV винним, чого й слід було чекати. Незалежно від цього, Матильда організувала зустріч Євпраксії з папою Урбаном II, який її уважно вислухав і порадив виступити особисто на наступному вселюдному церковному соборі в м. П'яченца в березні 1095 р. Як зазначив автор «Анналів монастиря Св. Дісібода», «Приняв королеву, она сопроводила ее к досточтимому мужу Урбану, занимавшему апостольский престол. Припав к

его ногам, обливаясь слезами, в сердечном сокрушении она жаловалась о всех бедах и несчастьях, которые перенесла. Господин же папа, узнав о бедствиях королевы, движимый милосердием и состраданием, собрал всеобщий собор, который снова отлучил короля Генриха от церкви за недопустимые, безбожные и от века не слыханные дела, совершенные над собственной законной супругой» [6, с. 209].

Полемізуючи з німецькою історіографією XIX–XX ст., яка різко засуджувала вчинок Євпраксії й вважала її аморальною жінкою, Х. Рюсс зазначає: «И не должна ли была сама Евпраксия быть слишком уж убедительной актрисой, чтобы сперва перед папой римским со «слезами» и «скорбью», а затем перед огромным собранием в Пьяченце обрушивать на голову своего супруга чистой воды ложь и клевету? Она поставила крест на своем будущем, пожертвовала статусом императрицы, лишь бы избежать дальнейших унижений, которые принесла ей супружеская жизнь, – и это сильный аргумент в пользу того, что она говорила правду. Публичные откровения практически означали ее «гражданское самоубийство» (С. П. Розанов), она не могла не осознавать, что в дальнейшем путь на большую сцену королевской жизни был ей закрыт» [24, с. 100]. Разом з тим, іншого виходу у Євпраксії схоже не було – усе свідчить про те, що, як писала Н. Д. Полонська-Василенко: «Генрих мав тяжку, нестримну вдачу: можливо, в деяких виявах він був не тільки аморальним, але навіть ненормальним» [21, с. 67].

Таким чином, перебуваючи при дворі Матильди Тосканської, Євпраксія здійснила коротку «італійську» подорож за маршрутом Каносса – П'яченца – Каносса довжиною приблизно 185 км.

Д. Г. Хрустальов називає її іграшкою в руках своїх іноземних друзів, додатковим аргументом у жорсткій політичній грі. Досягнувши певного результату, «італійська партія» незабаром втратила інтерес до Євпраксії. Деякий час вона ще жила при дворі Конрада, подружившись із його молодістю дружиною (з 1095 р.), норманською принцесою Констанцією, донькою Рожера Сицилійського. Але на півночі Італії Євпраксія не почувала себе достатньо безпечно через постійний страх перед агентами її чоловіка, які могли добратися до неї. На думку дослідників, близько 1096–1097 рр. Євпраксія перебралася до Угорщини [13, с. 71]. У будь-якому випадку, це сталося вже після смерті в 1095 р. угорського короля

Ласло I, який підтримував стосунки з Генріхом IV і міг видати Євпраксію останньому, але до повернення Генріха з італійського походу до Німеччини в 1097 р. Отже, Євпраксія здійснила подорож, вірогідно, з Флоренції, де вона перебувала деякий час при дворі Конрада II (сина Генріха IV, який перекинувся на бік опонентів німецького імператора), аж до столиці Угорщини Секешфехервара (приблизно 1115 км).

Дату її повернення на Батьківщину більшість дослідників визначають як 1099 р., коли в Угорщину прибуло посольство до короля Коломана від великого київського князя Святополка Ізяславича на чолі з його сином Ярославом Святополчицем [23, с. 643; 26, с. 269; 4, с. 301].

Дещо відмінну точку зору має Х. Русс. Він пише: «Сколько сложной оказалась ситуация, в которую попала здесь Евпраксия, оказавшись в центре хитросплетения родственных связей венгерского королевского дома с родственниками и противниками Генриха IV, – супругой короля Соломона была его сестра Юдит, а Ладислав I (ум. в 1095 г.) был женат на дочери антикороля Рудольфа Рейнфельденского, Адельгейде, – можно понять уже хотя бы из того, что посланники Генриха требовали выдачи ему бывшей императрицы. Положение Евпраксии было небезопасным, и, в любом случае, венгерский двор был всего лишь остановкой по дороге на Родину. К тому же короля Коломана связывали дружеские отношения с киевским князем Святополком. Возможно, Евпраксия вернулась в Киев уже в 1097 г. Нельзя исключать и того, что возвращение ее могло состояться вместе с посольством, которое во главе с сыном Святополка, Ярославом, в 1099 г. прибыло к Коломану» [24, с. 103–104].

На нашу думку, перебувати в Угорщині до 1099 р., де для Євпраксії все ж існувала небезпека від людей Генріха IV, було дуже ризиковано. Не слід забувати, що саме в період перебування Євпраксії в Угорщині розпочався активний рух мас західноєвропейського лицарства та простих людей у рамках Першого хрестового походу. Євпраксія знала це з перших рук, оскільки її скарга на Генріха IV розглядалася на тому ж самому соборі в П'яченці, де папою Урбаном II було підняте питання Першого хрестового походу. Так, в уже цитованих раніше «Аугсбурзьких анналах» буквально через сторінку після повідомлення про перехід імператриці на бік ворогів імператора записано: «1096 г. Удивительный и неслыханный

поход; очень многие из разных провинций и народов, терзаемые неотвратимым душевным порывом, отправляются для победы над гонителями Иерусалимской церкви, не только воинственные мужи, но и епископы, аббаты, монахи, клирики, люди различных занятий, уведя с собой или оставив дома жен и детей, а также колонны и женщины. Ими, поскольку они полагались на [свою] многочисленность, в очень многих городах были вынуждены креститься евреи, или их убивали, или они сами себя убивали; но, когда численность их возросла, они, немало уклонившись от [своего] намерения, начинают вести себя в Венгрии и прилегающих провинциях свободно и опрометчиво, грабят, вторгаются в укрепленные города. Поскольку варвары не снесли их высокомерия, они были отчасти истреблены мечами, отчасти утонули в реках, а подавленные различными несчастьями женщины и дети или были обращены в рабство, или угнетены достойным сожаления образом. (...) Ибо венгры, выйдя из провинции, напали на этих путников, опустошающих прилегающие местности и творящих противное [их] намерению, и, сражаясь весь день, перебили неисчислимое [их] множество; одержав весьма кровавую победу, они вернулись домой. Те же, рассеянные, отчасти возвратились на родину, отчасти в другие места» [19, с. 203–204].

Доповнюють цю інформацію «Гільдесгаймські аннали», у п'ятій частині яких, взятій їх автором з «Падерборнських анналів», є такий текст: «1096 г. [Несметные толпы людей], почти 12 000 человек, во главе с неким монахом по имени Петр [отправились в Иерусалим].

1097 г. [Император] возвратился [из Италии], где находился уже семь лет. В этом году [князья] всей [Европы] с ... [отправились в Святую Землю]» [19, с. 281].

Серед цих людей була значна кількість прихильників імператора Генріха IV, що повинно було непокоїти Євпраксію. Тому швидше за все вона повернулася в Русь ще в 1098 р. Її маршрут, вірогідно, пролягав із Секешфехервара чи іншого угорського міста, де вона перебувала, через Ужгород, Перемишль, Луцьк до Києва – загалом приблизно 1365 км.

Переважна більшість дослідників вважають кінцевим пунктом її подорожі додому – Київ. Наприклад, С. П. Розанов писав: «По приезде в Киев, Евпраксия поселилась, конечно, у матери. Появление ее в Киеве несомненно возобновило

пересуди о ней. В княжих дворах конечно знали все подробности ее процесса, причем, в силу тогдашних понятий, большинство русского общества, в противоположность итальянскому, осуждало не Генриха, а Евпраксию» [23, с. 648].

Х. Рюсс підкреслює: «К сожалению, у нас нет никаких сведений о том, как семья и киевское общество восприняли возвращение Евпраксии на Родину. Вполне можно предположить, что некоторыми – меньше всего, пожалуй, в церковных кругах, – поступок этот, по политическим соображениям, осуждался как ошибочный, не говоря уже о том, что слухи и сплетни о мотивах расторжения брака прочно пристали к имени Евпраксии» [24, с. 105].

І. Назарко ж вважав, що Євпраксія повернулася до Києва та поселилася у Києво-Печерському монастирі: «Євпраксія прожила черницею ще три роки. Тут у Києво-Печерському монастирі нікого не цікавили бурхливі події життя цесареви Адельгейди, коронованої в Кельні й першої жінки – активної учасниці церковного синоду» [18, с. 81].

На нашу думку, точка зору С. П. Розанова та Х. Рюсса є значно ближчою до істини – усі основні перипетії стосунків Євпраксії та Генріха IV на Русі знали й досить активно обговорювали в широких верствах населення. Інша справа – які висновки з них робили. Навряд чи ці висновки були на користь Євпраксії. Саме тому ми вважаємо, що Євпраксія повернулася не до Києва, де її ніхто, крім старої матері, не чекав, а до Переяслава, як вірно визначив Л. В. Войтович [2, с. 457]. Загальний осуд усіма прошарками давньоруського суспільства не дозволяв Євпраксії залишатися у столичному Києві, адже вона була в очах того суспільства нерозлученою жінкою, що проживає окремо від свого чоловіка-католика, яка за 15 років перебування в «латинах» пройшла «Крим і Рим», разом із власним чоловіком та іншими чоловіками брала участь у розпусних оргіях, а потім оприлюднила на церковному соборі усі найінтимніші подробиці свого сексуального життя перед величезною кількістю священників та мирян. Як зазначає Н. Л. Пушкарьова: «Вскоре в Києве поползли слухи о выступлении Евпраксии-Адельгейды против мужа на церковном соборе, что вызвало резкое осуждение прежде всего у духовенства и, видимо, повлияло на отношение к ней в былинах и легендах, где к имени Евпраксии прочно прикрепился эпитет «волочайка» (потакуха)» [22, с. 32]. Це були не слухи, а точна

інформація, отримана великим київським князем Святополком Ізяславичем швидше за все від його угорських родичів.

За таких обставин Євпраксія мусила повернутися до міста, у якому народилася й прожила перші кілька років свого життя – до Переяслава, де перебувала під покровительством свого старшого єдинокровного брата Володимира Мономаха. Вірогідно, вона все-таки була (з 6 грудня 1106 р.) ігуменею (абатисою) жіночого монастиря, як про це вказують «Аннали монастиря Св. Дісібоды»: «Королева же, как утверждают некоторые, вернулась в свою страну и, уйдя в монастырь, стала аббатисой» [6, с. 209].

Думка Л. В. Войтовича щодо перебування Євпраксії в переяславському монастирі опосередковано підтверджується наявними в джерелах даними про існування у Переяславі в часи Володимира Мономаха так званого Слав'ятиного жіночого монастиря, у якому пізніше – у часи Гліба Юрійовича – була ігуменею онука Слав'яти Марія Жидиславна [25, с. 222–223].

Слід мати на увазі, що на території Південно-Західної Русі (тобто сучасної України) на рубежі XI–XII ст. функціонувало лише 4 жіночих монастиря, з яких 3 – у Києві, а 1 – у Переяславі Руському [1, с. 41–42].

Саме в цьому переяславському монастирі могла прийняти постриг Євпраксія після того, як отримала звістку про смерть свого чоловіка, відображену, наприклад, у «Гільдесгаймських анналах»: «А между тем случилось, что император в Льеже заболел; болезнь оказалась смертельной и 1 августа он умер; меч и корону, которые он до сих пор имел при себе, он отослал сыну...» [19, с. 279]. Слід відзначити, що перед смертю Генріх IV визнав усі свої гріхи, у яких його звинувачували, окрім ідолопоклонства: «13 инд., Генрих, 96-й король римский, изгнал отца, начал царствовать в 1106 году. Император же стал горько плакать и печалиться, [говоря], что подобное случилось с ним за его грехи; (...) он признал все, в чем его обвиняли, за исключением разве что идолопоклонства» [19, с. 277].

Отже, він визнав усе, у чому його звинуватила на соборі в П'яченці Євпраксія. Таким чином, добре ім'я Євпраксії, після передсмертного каяття її чоловіка, було їй повернуто. Точка зору Х. Рюсса [24, с. 102] та А.С. Козлова [10, с. 348] про те, що відлучення Генріха IV від церкви собором у П'яченці автоматично означало припинення шлюбних стосунків між ним та

Євпраксією, на нашу думку, правильна лише частково. Відлучення це, здійснене собором католицьких єпископів, грало роль лише для території Західної Європи, однак православне духовенство Русі, куди повернулася Євпраксія у кінці життя, явно не вважало його підставою для розірвання шлюбу. Такою підставою була лише смерть чоловіка. Саме тому після отримання на Русі звістки про смерть Генріха IV закономірною є поява короткої ремарки в руському літописі: «**в се же лѣт . постріжеса Єоупракси Всеволожа дщї мѣца . декабѣ . въ . сѣ**» [15, стб. 281]; «**в то же лѣто постріжеса Еоупракси . Всеволожа дщи . мѣца . декабра . въ . сѣ . днѣ**» [7, стб. 257–258]. У перекладі Л. Є. Махновця: «У той же рік постриглася Євпраксія, Всеволодова дочка, місяця грудня в шостий день» [16, с. 161].

На жаль, доля виділила Євпраксії надто мало життєвого часу й, проживши у монастирі 2 роки й 7 місяців, вона померла: «**В лѣт . ꙗко . х . зї . Престависа Евпракси . дщи Всеволожа . мѣца . июулиа . въ . 1 . днѣ . и положена быѣ в Печерскоѣ манастирьѣ . оу дверии аже ко Ѹгу . и здѣлаша над нею божонку . идеже лежиѣ тѣло ея**» [15, стб. 283]; «**В лѣт . ꙗко . х . зї . Пристависа Евпраксии Всеволожа дщи . мѣца июла . въ . ѳ . днѣ . и положено быѣ (тѣло . и положено быѣ) тѣло ея в Печерскомѣ манастири оу дверии аже къ оугу . и вчиниша над нею божницю . идѣже лежить тѣло ея**» [7, стб. 260]. У перекладі Л. Є. Махновця: «Преставилася Євпраксія, Всеволодова дочка, місяця липня у дев'ятий день. І покладено було тіло її в Печерському монастирі коло дверей, що на південь, і зробили над нею божницю, де ото лежить тіло її» [16, с. 164].

Коментуючи ці дві лаконічні згадки про безперебільшення найвідомішу західноєвропейську володарку руського походження, В. Т. Пашуто зауважив, що наш літопис, зберігши лише їх, дає привід із жахом думати про ту крихку фактичну основу, на якій ми зводимо будівлю середньовічної історії руської зовнішньої політики [20, с. 127].

Поховання Євпраксії в Києво-Печерській лаврі й зведення над нею спеціальної божниці свідчить, на нашу думку, не тільки про очищення її імені від усіх наклепів, але й про повернення належних їй значних коштів, які потім було вкладено нею до цього монастиря. Х. Рюсс так коментує повідомлення про її поховання: «Первое, что приходит в голову, – Печерский монастырь получил богатый вклад или от нее самой или

в память о ней. Захоронение там лиц, не принадлежавших к числу монастырской братии, как правило, осуществлялось только при этом условии. О материальном положении Евпраксии после ее возвращения в Киев нам ничего не известно. Но, если вспомнить о том богатом приданом, с которым она впервые появилась в Германии, о тех суммах, которые расточительно тратили на содержание своих супругов немецкие императоры, и, наконец, о тех средствах, которые достались девишке от первого мужа, и, вероятно, никуда после второго замужества не пропали, можно предположить, что состояние ее было вполне значительным» [24, с. 106–107].

Однак, значно важливішим за матеріальні цінності було повернення чесного імені Євпраксії. Тому, на нашу думку, слід погодитися з висновком М. Кеди та І. Чугаєвої про те, що «...життєпис Євпраксії Всеволодівни – яскравий приклад того, як жінка навіть в середні віки могла захищати свої інтереси. Всі перспективи, що надавала їй імператорська корона, були з гідністю залишені в обмін на свободу і право вільно розпоряджатися власним життям» [9, с. 58].

За період свого короткого, але насиченого подіями життя, за нашими підрахунками, Євпраксія подолала шляхами Східної, Центрально-Східної та Західної Європи понад 7 тис. 400 км. Безумовно, ця відстань не йде в порівняння з життєвими шляхами Володимира Мономаха (понад 81 тис. км) [12, с. 52], але й життя Євпраксії було значно коротшим від життя її старшого брата, та й побувала вона в таких місцях, де не бував жоден з князів Руської землі. Крім того, значну частину активного періоду свого життя Євпраксія провела за товстими мурами німецьких, італійських та угорських монастирів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бобринева С. Сведения источников о женских монастырях Киева и Юго-Западной Руси в XI–XIII вв. *Доповіді та повідомлення IV Міжнародного конгресу україністів*. Одеса–Київ–Львів, 1999. Ч. I. С. 39–43.
2. Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти: монографія. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. 784 с.
3. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. 2 : XI–XIII вік / Редкол. П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1992. 640 с.
4. Донской Д. В. Рюриковичи: Исторический словарь. Москва: Русская панорама, 2008. XXX+834 с., табл., ил.

5. Древняя Русь в свете зарубежных источников / Бибииков М. В. и др.; под ред. Е. А. Мельниковой. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2013. 624 с.
6. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. Том IV. Западноевропейские источники. Сост., пер. и коммент. А. В. Назаренко. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. 512 с.
7. Ипатьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том второй.). Москва: Наука, 1962. 939 с.
8. Карамзин Н. М. История государства Российского в 12-ти томах. Т. II–III / Под ред. А. Н. Сахарова. Москва: Наука, 1991. 832 с.
9. Кеда М., Чугаєва І. За права і свободу: феномен Євпраксії (Адельгейди) Всеволодівни. *Жінки Чернігівщини: історія і сучасність. Жінка в умовах сучасної реальності: самоідентифікація і перспективи*. Матеріали XIII обласної науково-практичної конференції (Чернігів, 25 листопада 2020 р.); за заг. ред. І. В. Дорожкіної. Чернігів: ПАТ «Поліграфічно-видавничий комплекс «Десна», 2020. С. 55–59.
10. Козлов А. С. Судьба княжны Евпраксии Всеволодовны в работе немецкого исследователя. *Известия Уральского государственного университета. Сер. 2. Гуманитарные науки*. 2008. № 59. Вып. 16. С. 344–348.
11. Колибенко О. В., Колибенко В. О. Via est vita: просторові аспекти біографій еліти Переяславля Руського. *Фактор простору в історичних дослідженнях: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції [м. Переяслав-Хмельницький], 23 травня 2019 р. / [Упорядник: С. М. Вовкодав]. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 41–46.*
12. Колибенко О. В., Колибенко О. В. Reperit – vitae – mortem: час та простір переяславського князя. *Простір в історичних дослідженнях: зб. наук. ст. / упоряд. С. М. Вовкодав. Переяслав, 2020. Вип. 1. С. 45–52.*
13. Котляр М. Ф. ЄВПРАКСІЯ ВСЕВОЛОДІВНА. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2005. С. 70–71.
14. Котляр М. Ф. Історія України в особах: давньоруська держава. Київ, 1996. 240 с.
15. Лаврентьевская летопись (Полное собрание русских летописей. Том первый). Ленинград, 1926–1928. VIII с. 579 стб.
16. Літопис Руський за Іпатським списком / авт. перекл., передм. та прим. Л. Є. Махновець. Київ, 1989. 591 с.
17. Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв.: монография. Москва, 2001. 784 с.
18. Назарко І. Трагічна доля княжни Євпраксії Всеволодівни (1071–1109). *Український історик*. 1975. № 1–2. С. 76–81.
19. Немецкие анналы и хроники X–XI столетий. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2012. 560 с.
20. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси: монография. Москва: Наука, 1968. 472 с.
21. Полонська-Василенко Н. Д. Видатні жінки України. Вінніпег-Мюнхен, 1969. 160 с.
22. Пушкарева Н. Л. Женщины Древней Руси: монография. Москва: Мысль, 1989. 161 с.
23. Розанов С. П. Евпраксия–Адельгейда Всеволодовна (1071–1109). *Известия Академии Наук СССР. Отделение гуманитарных наук*. 1929. № 7. С. 617–646.
24. Рюсс Х. Евпраксия–Адельгейда: биографический этюд. *ROSSICA ANTIQUE*. 2010/2. С. 54–112.
25. Сказание о чудесах Владимирской иконы Богородицы. Библиотека литературы Древней Руси. Санкт-Петербург: Наука, 2004. Т. 4. С. 218–225.
26. Хрусталева Д. Г. Разыскания о Ефреме Переяславском: монография. Санкт-Петербург: Евразия, 2002. 448 с.
27. Ястребицкая А. Л. Западная Европа XI–XIII веков. Москва: Искусство, 1978. 176 с.

REFERENCES

1. Bobrineva, S. (1999). Svedeniya istochnikov o zhenskikh monastyryakh Kieva i Yugo-Zapadnoy Rusi v XI–XIII vv. [Information from sources about the women's monasteries in Kiev and South-Western Rus' in the XI–XIII centuries]. *Dopovidni ta povidomlennya IV Mizhnarodnoho konhresu ukrajinistiv – Reports and announcements of the IV International Congress of Ukrainians*. (pp. 39–43). Odesa–Kyiv–L'viv, Ch. I [in Russian].
2. Voytovych, L. V. (2006). *Knyazha doba na Rusi: portrety elity: monohrafiya [Prince's day in Rus': portraits of the elite]*. Bila Tserkva: Vydavets' Oleksandr Pshonkivs'kyi [in Ukrainian].
3. Hrushevs'kyi, M. S. (1992). *Istoriya Ukrayiny-Rusy: XI–XIII vik [History of Ukraine-Rus': XI–XIII century]*. (Vols. 2). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

4. Donskoy, D. V. (2008). *Ryurikovichi: Istoricheskiy slovar' [Rurikid: Historical Dictionary]*. Moskva: Russkaya panorama [in Russian].
5. Bibikov, M. V., Glazyrina, G. V., Dzhakson, T. N., Konovalova, I. G., Mel'nikova, E. A., Nazarenko, A. V. et al. (2013). *Drevnyaya Rus' v svete zarubezhnykh istochnikov [Ancient Rus' in the light of foreign sources]*. Moskva: Russkiy Fond Sodeystviya Obrazovaniyu i Nauke [in Russian].
6. Dzhakson, T. N., Konovalova, I. G., Podosinov, A. V. (Ed.). (2010). *Drevnyaya Rus' v svete zarubezhnykh istochnikov: Khrestomatiya [Ancient Rus' in the light of foreign sources: Reader]. Zapadnoevropeyskie istochniki – Western European sources* (Vols. 4). Nazarenko, A. V. (Trans.). Moskva: Russkiy Fond Sodeystviya Obrazovaniyu i Nauke [in Russian].
7. *Ipat'yevskaya letopis'. (Polnoe sobranie russkikh letopisey. Tom vtoroy.) [Ipatiev Chronicle. (Complete collection of Russian chronicles. Vols. 2)]*. (1962). Moskva: Nauka [in Russian].
8. Karamzin, N. M. (1991). *Istoriya gosudarstva Rossiyskogo v 12-ti tomakh. [History of the Russian state in 12 volumes]* (Vols. 2-3). Moskva: Nauka [in Russian].
9. Keda, M., & Chuhayeva, I. (2020). Za prava i svobodu: fenomen Yevpraksiyi (Adel'heydy) Vsevolodivny [For rights and freedom: the phenomenon of Evpraksia (Adelheida) Vsevolodivna]. Proceedings of the Conference Title *Materialy XIII oblasnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi «Zhinky Chernihivshchyny: istoriya i suchasnist'. Zhinka v umovakh suchasnoyi real'nosti: samoidentyfikatsiya i perspektyvy»*. – XIII regional scientific-practical conference «Women of Chernihiv region: history and modernity. Woman in modern reality: self-identification and prospects». (pp. 55-59). Chernihiv: PAT «Polihrafichno-vydavnychy kompleks «Desna» [in Ukrainian].
10. Kozlov, A. S. (2008). Sud'ba knyazhny Evpraksii Vsevolodovny v nemetskogo issledovatelya [The fate of Princess Euprabortia Vsevolodovna in the work of a German researcher]. *Izvestiya Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta. Gumanitarnye nauki. – Bulletin of the Ural State University. Humanitarian sciences*, 2, 59, 16, 344–348 [in Russian].
11. Kolybenko, O. V., & Kolybenko, V. O. (2019). Via est vita: prostorovi aspekty biografiy elity Pereyaslavlya Rus'koho [Via est vita: spatial aspects of biographies of the elite of Pereyaslav of Rus']. *Materialy Vseukrayins'koyi naukovoyi konferentsiyi «Faktor prostoru v istorychnykh doslidzhennyakh» – Proceedings of the All-Ukrainian Scientific Conference «Space factor in historical research»*. (pp. 41–46). Pereyaslav-Khmel'nyts'kyy [in Ukrainian].
12. Kolybenko, O. V., & Kolybenko O. V. (2020). Peperit – vitae – mortem: chas ta prostir pereyaslavskoho knyazya [Peperit – vitae – mortem: time and space of the Pereyaslav prince]. *Prostir v istorychnykh doslidzhennyakh – Space in historical research*, 1. (pp. 45–52). Pereyaslav [in Ukrainian].
13. Kotlyar, M. F. (2005). YEVPRAKSIYA VSEVOLODIVNA [EVPRAXIYA VSEVOLODIVNA]. *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny – Encyclopedia of the History of Ukraine*. (Vols. 3) (pp. 70–71). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
14. Kotlyar, M. F. (1996). *Istoriya Ukrayiny v osobakh: davn'orus'ka derzhava. [History of Ukraine in Persons: Ancient Rus' State]*. Kyiv [in Ukrainian].
15. *Lavrent'yevskaya letopis' (Polnoe sobranie russkikh letopisey. Tom pervyy). [Laurentian Chronicle (The Complete Collection of Russian Chronicles. Vols. 1)]*. 1926–1928. Leningrad [in Russian].
16. Makhnovets', L. Ye. (1989). *Litopys Rus'kyy za Ipat's'kym spyskom [Chronicle of Rus' on the Hipat List]*. Kyiv [in Ukrainian].
17. Nazarenko, A. V. (2001). *Drevnyaya Rus' na mezhdunarodnykh putyakh: Mezhdistsiplinarnye ocherki kul'turnykh, torgovykh, politicheskikh svyazey IX–XII vv.: monografiya. [Ancient Rus' on International Paths: Interdisciplinary Essays on Cultural, Commercial, and Political Relations of the 9th – 12th Centuries]*. Moskva [in Russian].
18. Nazarko, I. (1975). Trahichna dolya knyazhny Yevpraksiyi Vsevolodivny (1071–1109) [The tragic fate of Princess Evpraksia Vsevolodivna (1071–1109)]. *Ukrayins'kyy istoryk – Ukrainian historian*, 1–2, 76–81 [in Ukrainian].
19. *Nemetskie annaly i khroniki X–XI stoletiy [German annals and chronicles of the X–XI centuries]*. (2012). Moskva: Russkiy Fond Sodeystviya Obrazovaniyu i Nauke [in Russian].
20. Pashuto, V. T. (1968). *Vneshnyaya politika Drevney Rusi: monografiya [Foreign policy of Ancient Rus']*. Moskva: Nauka [in Russian].
21. Polons'ka-Vasylenko, N. D. (1969). *Vydatni zhinky Ukrayiny [Outstanding women of Ukraine]*. Vinnipeh-Myunkhen, [in Ukrainian].
22. Pushkareva, N. L. (1989). *Zhenshchiny Drevney Rusi: monografiya [Women of Ancient Rus']*. Moskva: Mysl' [in Russian].

23. Rozanov, S. P. (1929). Evpraksiya–Adel'geyda Vsevolodovna (1071–1109) [Eupraxia-Adelheida Vsevolodovna (1071–1109)]. *Izvestiya Akademii Nauk SSSR. Otdelenie gumanitarnykh nauk – Bulletin of the Academy of Sciences of the USSR. Department of Humanities*, 7, 617–646 [in Russian].

24. Ryuss, Kh. (2010). Evpraksiya–Adel'geyda: biograficheskiy etyud [Eupraxia-Adelheida: a biographical sketch]. *ROSSICA ANTIQUE*, 2, 54–112 [in Russian].

25. Skazanie o chudesakh Vladimirskoy ikony Bogoroditsy [The Legend of the Miracles of the Vladimir Icon

of the Virgin] (2004). *Biblioteka literatury Drevney Rusi – Library of Literature of Ancient Rus'*. (Vols. 4). (pp. 218–225). Sankt-Peterburg: Nauka [in Russian].

26. Khrustalev, D. G. (2002). *Razyskaniya o Efreme Pereyaslavskom: monografiya [Investigations about Ephraim of Pereyaslav]*. Sankt-Peterburg: Evraziya [in Russian].

27. Yastrebitskaya, A. L. (1978). *Zapadnaya Evropa XI–XIII vekov [Western Europe XI–XIII centuries]*. Moskva: Iskusstvo [in Russian].

Колибенко Олена Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і культури України та спеціальних історичних дисциплін, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, Переяслав, Україна.

Kolybenko Olena, Candidate of Historical Sciences (PhD), Assistant Professor of the Department of the History and Culture of Ukraine, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, Pereiaslav, Ukraine.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4009-5417>

E-mail: olenkakolybenko@gmail.com

Колибенко Олександр Володимирович, кандидат історичних наук, професор, заступник генерального директора з науково-методичної роботи, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», Переяслав, Україна.

Kolybenko Oleksandr, Candidate of Historical Sciences (PhD), Professor, Deputy General Director for Scientific and Methodological Work, National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav», Pereiaslav, Ukraine.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8616-9074>

E-mail: kolybenko@gmail.com

Одержано 14. 05. 2021